

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

РУСИФИЦИРАНЕ НА ГРАДСКОТО ПРОСТРАНСТВО. ВАРШАВА И ПРОВИНЦИАЛНИТЕ ГРАДОВЕ НА КРАЛСТВО ПОЛША ПРЕЗ XIX И НАЧАЛОТО НА XX В.

Анджей Шварц

Институт по история към Варшавския университет

Резюме. От края на XIX в. едновременно със зараждането на съвременния национализъм, широко се разпространява вярата, че съществува естествен антагонизъм между нациите, който се пренася и в сферата на културата. Особено ясно личи това на териториите, населени с хора от етнически групи, които не са доминиращи и влизат в състава на централизираните европейски сили, каквито са обединена Германия и Русия. Статията представя избрани аспекти от руската културна политика спрямо полските земи в края на XIX и началото на XX в. Част от тази политика е изграждането на централно място в полските градове на монументални обекти с цивилно или религиозно предназначение, чийто „архитектурен костюм“ наемква за руските традиции, а външният им вид и функциите им се смятат за символ за символ на чуждата власт.

Keywords: culture, architecture, Polish lands

От националните идеи, които завладяват Европа през епохата на романтизма, основно значение има призивът за възраждане на националната култура. Според предшествениците на съвременния национализъм тя трябва да бъде очистена от чуждите елементи и откъсната от космополитните влияния, обърната към родните традиции. Както е известно, някои форми и литературни теми, обичаи или разновидности на архитектурни стилове са изключително наследство на даден народ, което заслужава да бъде разпространявано и развивано. Не може да не се съгласим с определението на Ерик Хобсбъм (Hobsbawm, 1984: 13 – 14; Kizwalter, 1998: 10 – 13; Kizwalter, 1999), възприето от повечето учени, че така става „преоткриване“ и „изследване“ на традицията, която след това по различен начин се използва като градивен материал за националната идентичност. Когато през втората половина на века политическият антагонизъм се изостря именно на национална основа (особено в мултиетническите източноевропейски империи, каквито са Турция, Австро-Унгария и Русия), често „вярата в естествения антагони-

зъм между нациите се пренася в сферата на културата като на бойно поле“ (Kossakowski, 1998: 6).

Архитектурата е тази област на изкуството, в която поради естеството ѝ най-видимо се проявява самобитността на културата. От дълбока древност издигането на монументални сгради е изключително популярен елемент от създаването на имидж на владетелите и разкрива силата на властта. Тези сгради, независимо за какво са предназначени (религиозни сгради, резиденции на монарси или аристократи, военни сгради), изпълняват и символична роля – будят възхищение у поданиците, пристигнали отдалече, и допринасят за налагането на подчинение. И нищо чудно, че когато през последните десетилетия на XIX в. започва все по-често да се прибегва до идеята за национализма като сила, която служи за легитимиране и делегитимиране на властта, това оказва влияние и върху идеологическото изражение на новопостроените архитектурни обекти, особено на онези, които заемат видно място в публичното пространство. В перифериите на многонационалните империи, в поробените страни с култура, различна от доминиращата, е налице желанието да бъдат наложени създадените през XIX в. официални образци за сходство с „държавния център“. Новата архитектура съпътства принудителното изучаване и използване в обществения живот на официалния език, популяризирането на официалната версия на историята, подкрепата към държавната религия, както и към династическата идеология на великите сили. Противниците на мултиетническите империи добре разбират това и събрани под националните флагове, се устремяват към автономия или към независимост. Посочвайки принудителното налагане на чужди за народа им ценности и образци, те мобилизират представителите на своите общности, включително и за проучване и опити за приложение на „националния стил“ в архитектурата. Там, където чуждата власт доминира в публичното пространство, полагат усилия да подкрепят „своите си“ образци в частното строителство и в изграждането на храмове, макар че не е лесно да се установи и разпространи техният единен канон.

И така в средите на полските архитекти и теоретици на изкуството от края на XIX и началото на XX в. се разглеждат няколко версии на „националния стил“. Някои смятат, че трябва да се имитират и дори да се копират сградите в именията на полската шляхта от края на XVIII в. в стил класицизъм, украсени с антични колони; други пък са привърженици и се опират на мотивите, характерни за народната дървена архитектура (особено от района на Татри-те); за трети, отправна точка е XVI в. и предимно възрожденските каменни къщи и кметства, които отразяват тогавашното благосъстояние и социалното положение на част от полската буржоазия (Miłobędzki, 1978: 297). Във всички случаи обаче става въпрос за това – да се подчертаят разликите в сравнение с монументалните сгради, строени по онова време от управляващите германци и руснаци съответно в Познан¹⁾ или във Варшава.

Идеята за руско национално изкуство първоначално се формулира в края на 30-те и началото на 40-те години на XIX в. и почти веднага е възприета от държавата в рамките на нейната „историческа политика“. Все по-критичното отношение към европейската култура, подкрепата за общо взето консервативната идея на славянофилите и борбата (в повечето случаи) на либералните оксиденталисти дава резултат още през 1839 г. с въвеждането в официалния език на властта на т.нар. „триединна формула“: „самодържавие, православие, народност“ (рус. самодержавие, православие, народность).

Създадената от министъра на просветата Сергей Уваров теория за официалната народност е приета без забележки от император Николай I и оттогава тя става действаща директива. И именно в рамките на тази нова идеология властта скъсва с монументалния класицизъм, който функционира в продължение на повече от 40 години като руски императорски стил, и започва да подкрепя проектите за строеж на сгради, следващи византийските и староруските традиции. Вместо прости равнинни форми, симетрично проектирани фасади, колонади, триъгълни фронтони и приглушени пастелни тонове сега се предпочитат фрагментирани форми с куполи във формата на лук, с украса, която наподобява образците на народното творчество, с мозайки и керамични настилки в крещящи цветове.

В най-голяма степен това се отнася за сградите с религиозно предназначение. Православната църква, напълно подчинена на Империята и ползваща в широк мащаб държавни субсидии, с желание приема онова „връщане към традициите“ след дълъг период на доминация на споменатите преди малко форми на класицизма, а преди това – на барока. В издадения през 1842 г. закон за строителството съвсем ясно се подчертава, че „при проектирането на сгради, при ремонт и разширяване на църквите трябва да се съблюдава архитектурното достолепие и престиж, като се запази най-подходящият стар византийски стил“ (Устав строительный 1842, чл. 101, цит. по Biertasz 1998: 158). Един от първите, които се съобразяват с новите правила, е архитект Константин Тон (1794 – 1881) – автор на храма „Христос Спасител“ и на големия Кремълски дворец в Москва, по-късно критикуван многократно за това, че е предшественик на руския национализъм в изкуството (Никольский, 1923: 334; Краткий очерк, 1967: 312, Базилов, 1986: 331 – 334).

Междувременно в Кралство Полша, което през 1815 г. съгласно решенията на Виенския конгрес преминава под владичество на руските царе като отделен държавен организъм, архитектурата се развива по малко по-друг път. До края на 30-те години на XIX в. и тук преобладава класицизмът, но постепенно отстъпва място на „историческите стилове“, опирайки се на наследството на романския, готическия, ренесансовия и бароковия стил. Това се отнася както за светското строителство, така и за религиозните сгради, свързани с доминиращата Католическа църква. Преди Ноемврийското въстание от 1830 г.

руснаци, изповядващи православната вяра, по принцип в страната не е имало, с изключение на няколко хиляди войници и офицери, разположени тук в непосредствена близост до няколко пъти по-многобройната национална армия. През 1830 г. се отбелязва съществуването на шест православни енории, които обединяват едва 342 вярващи. Те имат на разположение няколко скромни параклиса (Synalewska-Kuczma, 2004: 19). От 1817 г. във Варшава съществува една малка църква – църквата „Св. Троица“.

Ликвидирането на автономията на Полското кралство след неуспеха на въстанието, политиката на обединяване на полските земи с области на Руската империя и на увеличаване притока на военни и руски служители водят неизбежно до развитие на структурите на православната църква. През 1834 г. във връзка с това е създадена варшавската митрополия. За седалище (катедрален събор) са предназначени църквата и манастирът на ул. „Длуга“, принудително иззети от ордена на пиарите (на който впрочем е изплатено обезщетение). В периода 1835 – 1837 г. е извършена реконструкция, издигнати са страничните крила, от фасадата са свалени бароковите елементи, а освен това над покрива на старата църква вече се извисява отличителната съвкупност от пет неголеми купола с формата на лук (Paszkievicz, 1991: 55 – 66).

До 1863 г., когато избухва следващото антируско въстание, в цялото Кралство Полша на Православната църква са предадени за религиозни цели около

Къснобарокова църква на пиарите на ул. „Длуга“ във Варшава ок. 1830 г.

*Същият обект след реконструкция от периода 1835 – 1837 г.
като православен катедрален събор „Св. Троица“*

20 сгради. Някои от тях са стари католически храмове. Издигнати са и нови църкви, предимно там, където са били разположени многочислени военни части (напр. в крепостите в Модлин, Демблин и Замошч). Появяват се също и параклиси на новосъздадените православни гробища. Като цяло, не са много на брой, нямат монументален характер и не са оказали сериозно влияние върху културния пейзаж на страната. Тяхното построяване, естествено с държавни средства, в които влизат и парите на полските данъкоплатци, трудно може да се приеме за проявление на борбата срещу Католическата църква и като стремеж православието да бъде въведено в по-широк мащаб, макар че точно така възприема нещата част от общественото мнение (Paszkiewicz, 1991: 65).

Ситуацията видимо се променя след поражението на Януарското въстание през 1864 г. Руското правителство с подкрепата на значителна част от обществото оттогава води последователна политика не само за политическо, но преди всичко за културно русифициране. Постепенно поляците са елиминирани от държавна служба, а техните места се заемат от руснаци. Появяват се, наистина не толкова много на брой, руски търговци и хора от бизнеса. Значително се увеличава числеността на армията; в началото на XX век в Полското кралство с около 10 милиона население са разположени почти 300 000 войници и

офицери; няколко десетки хиляди наброяват полицията, граничните части и други формации, в които броят на поляците, общо взето, не е голям. Според Общоруското преброяване от 1897 г. в Кралството има 6,6% православно население, което, изразено в абсолютни числа, е над 600 000 (Historia Polski w liczbach, 1993: 74). Горедолу половината от тях са бивши последователи на гръко-католическата (униатска) църква, през 1875 година принудително присъединени към руската Православна църква. Чрез използване на репресии и насилие по онова време няколко стотин униатски религиозни обекта са превърнати в православни. Част от тях са реконструирани, като са им придадени неовизантийски, „древноруски“ или „староруски“ стилистични особености. От средата на 70-те години на XIX в. започва и широкомащабна строителна акция. Великолепни православни църкви този път се издигат на престижни места в 10 губернски града и в повече от няколко десетки окръжни градове. Строят се енорийски и военни църкви, параклиси към училищата и гробищата, а също и частни параклиси. Изследователката на тази проблематика

Православна църква в Плоцк – по-късно събор (катедра) „Преображение господне“ (несъществуваща), изглед от началото на XX в.

Паулина Циналевска-Кучма посочва, че според някои непълни данни в периода 1863 – 1915 г. са създадени над 160 тухлени и няколко десетки дървени църкви, като се вземат предвид само отделните сгради с религиозно предназначение (Synalewska-Kuczma, 2004: 91).

Трябва да се съгласим с мнението на тази авторка, че „руският национален стил“ по онова време става инструмент за интеграция на „страната край Висла“, както започват официално да наричат Полското кралство, с Руската империя (Synalewska-Kuczma 2004, глава IV) .

Ето няколко примера. В Плоцк – една от губернските столици, сравнително малък православен храм е построен през 1867 г. със скромни форми в неовизантийски стил. Издигнат е обаче на видно място в центъра на града. Още през 1895 г. е разширен значително и е облечен в нов „архитектурен костюм“ – този път в древноруски стил, наричан още „московско-ярославски стил“, или „стила на Романови“. След като Полша си възвръща независимостта, този храм отново е

реконструиран и превърнат в католическа църква. В крайна сметка обаче тя е разрушена в края на 20-те години на XX в.

В друг губернский град – Люблин, православната църква е построена в периода 1872 – 1876 г. и е наречена „Въздвижение на Светия кръст“. Издържана е в неовизантийски стил. Просъществува, без да бъде променена до 1921 г., когато е разрушена.

Подобна е съдбата и на православния храм в Калиш – също столица на губерния съгласно административната подялба на Кралство Полша от периода 1867 – 1915 г. Тази доста представителна сграда в неовизантийски стил е предадена за ползване от отдадените на Бога през 1877 г. Тя е разположена на централния площад в града, в непосредствена близост до две католически църкви и до седалището на руските административни власти. И този храм просъществува само до 20-те години на XX в., когато е възвърнат първоначалният облик на тази част от Калиш.

Промисленият град Лодз не е административен център, но пък през XIX век става „полският Манчестър“ – град с няколко десетки малки и големи текстилни фабрики, които задоволяват значителна част от нуждите на руския пазар. Около 1800 г. този град заема вече второ място по брой на жителите в това предимно земеделско Кралство Полша; в навечерието на избухването на Първата световна война тук живеят почти половин милион души, без да се вземат под внимание предградията и намиращите се наблизко промишлени селища (Baranowski, Fijałek, 1980: 193 – 197). Църквата „Св. Александър Невски“ е построена там през 1884 г. в оживен квартал недалеч от централната жп гара. Тя има „древноруски“ стилистични форми, преобладаващи по време на царуването на император Александър III (1881 – 1894). И до днес изпълнява функции съгласно първоначалното си предназначение: това е основният храм на съществуващата днес православна лодзка епархия. Реставриран много старателно, той привлича вниманието с ярките тонове на фасадата си.

През последните години преди Първата световна война във всички по-големи градски центрове на Кралство Полша вече са построени православни религи-

*Катедралата
„Св. Александър Невски“
в Лодз, съвременно състояние*

озни сгради. В много случаи те се извисяват над околните постройките и се открояват на фона на панорамата на града, макар че служат на незначително малцинство от неговите жители. Отличават се с богата вътрешна декорация съгласно традициите на източното Православие.

Накрая да се върнем във Варшава, която напуснахме в началото на втората половина на XIX в. След Януарското въстание столицата на Кралство Полша преживява истински демографски бум: броят на населението ѝ се увеличава от 244 000 през 1864 г. на 885 000 през 1914 г. (ако се вземат предвид армията и населението от предградията, определено надвишава един милион). Тя се оказва на осмо място в Европа и на трето – в Руската империя, след Москва и Петербург (Kieniewicz, 1976: 185 – 186).

От 60-те години на XIX в. до Първата световна война тук православните религиозни обекти се увеличават с около 20 броя. Към днешна дата са оцелели няколко, в това число и датиращият от 1869 г. събор „Св. Мария Магдалена“, разположен на източния бряг на р. Висла, който днес е седалище на архиепископа и най-важният храм на полската православна църква.

Внушителната катедрала „Св. Александър Невски“, построена в периода 1894 – 1912 г. на Саксонския площад, т.е. в тесния център на града, обаче вече не съществува. Тя изпълнявала ролята на централна църква на варшавския военен гарнизон. Нейната 70-метрова камбанария в продължение на няколко години е най-високата сграда във Варшава. Излишно е да обяснявам каква идея изразява този факт. Това е демонстрация на силата на руската власт, но и оскърбление за полските патриотични чувства. Един от параклисите е посветен на руснаците, участвали в потушаването на полския „бунт“ в периода 1863 – 1864 г. Княз Александър Невски от XIII в., канонизиран от Православната църква през първата половина на

Събор (катедрала) „Александър Невски“ на Саксонския площад във Варшава, 1912 г.

XIV в., често е патрон на религиозни обекти, издигнати по инициатива на имперската власт, особено извън руското етническо пространство. Той символизира триумфа на Русия над враговете ѝ, както и укрепването и разширяването на православието (Pasziewicz, 1991: 117). След възвръщането на независимостта отначало се проектира превръщането на православната катедрала в католическа църква, но в крайна сметка след продължителни дискусии е взето решение този храм да бъде разрушен и това става в периода 1924 – 1926 г. (Pasziewicz, 1991: 114 – 137).

Много ефектна е реконструкцията на т.нар. Дворец на Сташиц на ул. „Нови швят“ във Варшава. Тази централа на Дружеството на приятелите на науката е построена в класицистичен стил през 1820 – 1823 г. по проект на Антонио Корацци. След Ноемврийското въстание и ликвидирането на Дружеството тук се разполага средно училище, от 1868 г. – с преподаване на руски език. През 1892 – 1895 г. сградата претърпява основна реконструкция: „от фасадата е свален класицистичният детайл и е приложен нов, изработен от полихромна керамика, блокът е гарниран с нов купол с шлем във формата на лук и четири триъгълни покривчета на ъглите“ (Synalewska-Kuczma 2004: 153).

Не е лесно да се направи оценка на опитите за русифициране на градското пространство на Кралство Полша. По времето, за което става въпрос,

*Дворецът на Сташиц в началото на XX век
след реконструкцията през 1892 – 1895 г.*

у поляците, естествено, надделяват отрицателните становища, понякога много емоционални, съгласно които непрекъснатият строеж на нови църкви в национален руски стил е изключително опасна и вредна проява на политиката на деполонизиране. Тези сгради правят особено впечатление на чужденците и на поляците, жители на земите, останали под властта на Австрия и Германия, които посещават Кралство Полша и Варшава в края на XIX и началото на XX в. В изключителни случаи в тях виждат проявление на символичната експанзия на „Азия“ в символична „Европа“.

Не бива да забравяме политическия контекст на оживената строителна активност на руските имперски власти. Тя се усилва особено в периода, когато след Януарското въстание са затворени няколко римокатолически манастира, като са конфискувани техните сгради, а след това държавата посочва за какви цели да бъдат предназначени. Преследването включва и превръщането на гръко-католическите храмове в православни църкви, което станало правило в източната част на Кралство Полша след 1875 г. Полските поданици на Империята били принуждавани да финансират експанзията на Православната църква – огромните разходи по издигането на катедралата „Св. Александър Невски“ във Варшава, завишени вероятно поради незаконно присвояване на част от средствата, предназначени за строителството ѝ, карат властите да увеличат данъчната тежест, макар че в официалните пропагандни изявления се твърди, че това са доброволни вноски (Paszkiiewicz, 1991: 118 – 119).

Заслужава обаче да бъде цитирано мнението на известния историк Стефан Кеневич – автор и на синтезирана научна разработка за историята на Варшава през XIX в., който отбелязва, че в столицата „правителствени сгради не строят особено много (...) Правителството спестява средства за представителни сгради и може би благодарение на това Варшава избягва множението на постройки в псевдовизантийски стил...“ (Kieniewicz, 1976: 207). В действителност описаните тук инвестиции в архитектурата и политиката се отнасят единствено за религиозни обекти (дори в случая с Двореца на Сташиц претекст за реконструкцията е съществуването на православен параклис в тази сграда), а те не са толкова много. Съществуват значително повече католически църкви и еврейски синагоги. Презентацията на православието обаче се извършва в атмосфера на войнствена пропаганда и преследване на другите вероизповедания. Това струва много на една бедна страна, в която администрацията пренебрегва основните си задачи за социално подпомагане. Нежеланието към проявяването в продължение на около 50 години „архитектурно русифициране“ и елиминирането на проявите му след 1918 г. не би трябвало да се смятат за отражение на становищата, които могат да бъдат определени като агресивнонационалистически.

Превод от полски: Мира Костова

NOTES / БЕЛЕЖКИ

1. В този град, столица на Великото Познанско кралство (от 30-те години на XIX в. наричано официално Познанска провинция), през първите години на XX век е построен нов квартал, пълен с монументални сгради, които напомнят различни исторически стилове. Те трябвало да символизират вкореняването на германската култура в тази част на стара Полша. Основен акцент в тази част на града става огромният императорски замък; неговият неоромански „архитектурен костюм“ в обединена Германия, управлявана от Вилхелм II, напомня на германския народ средновековната Римска империя. Сравни: Skuratowicz 1991, с. 62 – 94; 208 – 229.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Baranowski, B., Fijałek J. (1980). (wyd.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. II: Do 1918 r., Warszawa-Łódź.
- Bazyłow, L. (1986). *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*. Warszawa.
- Biertasz, A. (1998). Rosyjski styl narodowy w architekturze cerkiewnej okolic Petersburga (połowa XIX – połowa XX wieku), [w:] D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz (wyd.), *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789-1950*. Warszawa.
- Cynalewska-Kuczma, P. (2004). *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*. Poznań.
- Historia Polski w liczbach* (1993): tom: Ludność.Terytorium, Warszawa.
- Hobsbawm, E. (1984). Introduction. Inventing Traditions, w: E. Hobsbawm, T. Ranger (eds.) *The Invention of Traditions*. Cambridge.
- Kieniewicz, S. (1976). *Warszawa w latach 1795-1914*. Warszawa.
- Kizwalter, T. (1998). Nacjonalizm czyli o kłopotliwych pojęciach, [w:] D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz (wyd.), *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789 – 1950*. Warszawa.
- Kizwalter, T. (1999). *O nowoczesności narodu. Przypadek polski*. Warszawa.
- S. Kossakowski, *Naród a sztuka*, [w:] D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. *Краткий очерк истории русской культуры*. Ленинград 1967.
- Paszkiewicz (wyd.), D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz (wyd.), *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789 – 1950*. Warszawa.
- Miłobędzki, A. (1978). *Zarys dziejów architektury w Polsce*. Warszawa.
- Nikol'skiy, V. (1923). *Istoriya russkogo iskusstva*. Berlin [Никольский, В. (1923). *История русского искусства*. Берлин].
- Paszkiewicz, P. (1991). *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815 – 1915*. Warszawa.
- Skuratowicz, J. (1991). *Architektura Poznania 1890 – 1918*. Poznań.
- Ustav stroitelnyy*, S.-Peterburg (1842) [*Устав строительный*. С.-Петербург, 1842].

RUSSIFICATION OF THE URBAN SPACE. WARSAW AND THE PROVINCIAL CITIES OF THE KINGDOM OF POLAND IN THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract. From the late nineteenth century together with the rise of modern nationalism, a widely spread belief is that there is a natural antagonism between the nations, which also affects the field of culture. This seems particularly clear in the territories inhabited by people of ethnic groups that are not dominant and constitute the centralized European powers such as unified Germany and Russia. The article presents some aspects of the Russia's cultural policy towards Polish lands in the late nineteenth and early twentieth century. Part of this policy is the construction of monumental objects with civilian or religious purpose in the Polish cities, whose architecture hints at Russian traditions and their functions are considered a symbol of foreign domination.

✉ **Prof. Andrzej Szwarc**

Institute of History
University of Warsaw
26/28, ul. Krakowskie Przedmieście
00-927 Warsaw, Poland
E-mail: andrzej.szwarc@wp.pl